

חינוך לנתינה

בין דרישה, לקיחה ונתינה

בהלכות צדקה יש שלושה צדדים: המקבל, הנותן וההנהגה, וההלכות והמימרות בחז"ל מופנים בדרך כלל לצד אחד בלבד. אם נפריד ביניהם, נוכל להבין מה ההלכה מצפה מכל אחד מהם.

1. מה מצופה מן המקבל

ה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' רנה) פונה אל העני ומבאר איך להתייחס באופן כללי לצדקה. והנה, לא זו בלבד שהוא אינו כותב שלעני מגיע לקבל צדקה, או שהצדק החברתי קובע שמי שיש לו פחות כסף יקבל ממי שיש לו יותר, אלא שמצופה מן העניים שלא לבקש צדקה אם הם מסוגלים להסתדר איכשהו בכוחות עצמם,¹ גם אם ייאלצו לוותר על קיום מצוות מסוימות, כגון עונג שבת, וכפי שחז"ל אמרו: 'עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות' (פסחים קיב ע"א). לא מצאנו בספרות השו"ת מקרים שבהם העניים תובעים מן העשירים שיפרנסו אותם כדי לצמצם את הפערים הכלכליים.² אין לי ספק שחז"ל לא היו רואים בעין יפה את הפגנות המסכנים (המובטלים, הנכים וכדומה) שדורשים בכוחניות לקבל תמיכה כלכלית גדולה יותר. יתרה מזו, ההלכה רואה בעין רעה את מידת הקנאה, והמצוות שזכו לחתום את עשרת הדיברות הן 'לא תחמוד'. על כן, נקודת המבט של עוני יחסי מצד העני היא שלילית במהותה.

2. מה מצופה מן ההנהגה

על אף שכאמור אין לנצרכים זכות לדרוש שיתמכו בהם, התורה בתור 'צד שלישי' מצפה מן ההנהגה לתמוך בעניים, ואף דורשת זאת. תמיכה זו נעשית בשתי דרכים: ארגון וניהול קרן צדקה התנדבותית (התמחוי), וארגון וניהול קרן צדקה מחייבת שנגבית מכל הקהילה (הקופה). המעיין בגדרי הקופה³ יראה שהגדרות העוני שלה הן הגדרות של עוני מוחלט ושהתמיכה נעשית בשלושה תחומים בלבד: אוכל, ביגוד וקבורה.⁴ למרות שהנורמות החברתיות השתנו מתקופת האמוראים עד תקופת ה'שלחן ערוך', הגדרות התמיכה נשארו⁵ כשהיו: אוכל, ביגוד וקבורה. מדוע קבעו חז"ל הגדרות מינימליות כל כך? מדוע לא ציינו גם תמיכה בדיור ורפואה? מדוע הגדרות הקופה אינן מותאמות למדד העוני היחסי?

כשם שחז"ל הגדירו את הגבולות המקסימליים של מצוות הצדקה, כך הגדירו גם את גבולותיה המינימליים. במסכת בבא בתרא (ט ע"א) נאמר: 'אמר רב אסי: לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישית השקל בשנה', וכך נפסק ברמב"ם⁶ וב'שלחן ערוך'.⁷ אמנם למנהיגי הציבור שנבחרו על דעת הציבור יש רשות לעשות כמעט כל דבר בתחום הכלכלה, והם רשאים לגבות כמעט כל סכום בעבור כמעט כל מטרה, אבל מבחינת ההלכה והמוסר אין זה פשוט כלל לכפות מישהו לקיים מצוות בהידור: איזה צידוק מוסרי מעניק לנו רשות לקחת מיהודי יותר משלישית השקל בשנה? אם הוא רוצה לתת את הצדקה המינימלית, איך נכריח אותו להדר הידורים? עם זאת, 'צרכי עמך מרובים', ואיננו רוצים 'לעמוד על דם רענו' 'ברואינו את צרת נפשם בהתחננם אלינו ולא נשמע'. לכן יצרו חז"ל את הקופה, כדי לאפשר להנהגה לגבות מכלל הציבור כסף לפרנסת העניים: צרכים בסיסיים בתחום המזון, כדי להבטיח שהעניים לא ימותו ברעב, וצרכים בסיסיים בתחום הביגוד והקבורה מפני כבוד הציבור. עם זאת, ברור לכול שהציפיה היא שכל אחד יתרום באופן אישי הרבה יותר. ונוסף על כך, אם הציבור מעוניין לקיים את מצוות הצדקה בצורה מרוכזת ומאורגנת, מצופה מן ההנהגה בתור שליחת הציבור להיות המערכת שתיצור אפשרות לממש רצון זה (ראה מסגרת התמחוי⁸).

3. מה מצופה מן הנותנים

¹ שו"ע, יו"ד סי' רנה סעי' א: 'לעולם ירחיק אדם עצמו מהצדקה ויגלגל עצמו בצער, שלא יצטרך לבריות'. וכן כתב הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"י הי"ח): 'לעולם ירחיק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הצבור'.

² כמובן שיש מקרים שבהם יש לאדם מחויבות כלפי אדם אחר, כגון ביחסי משפחה, ובית הדין צריך לברר את מידת אחריותו של העשיר כלפי בן משפחתו. אבל תביעה של העני כלפי העשיר רק מצד הפערים הכלכליים שביניהם - לא מצאנו.

³ בבא בתרא ח ע"ב; שו"ע, יו"ד סי' רנו סעי' א, ה; רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ט הל' א, יב.

⁴ שו"ע, יו"ד סי' רנו סעי' ה. בתקופות מסוימות האחרונים ציינו גם חובה לדאוג לחינוך בסיסי.

⁵ ראה שו"ע, יו"ד סי' רנג סעי' ב, שמביא דעה שיש להתאים את מבחני התמיכה לפי השוק. וראה ב'בית יוסף' (שם), שהכוונה היא שהגדרות העוני לפי כמות הכסף שברשות העני הן ההגדרות שמשתנות לפי עלות האוכל, כמות בני הבית והרגליו של העני, אבל

תחומי הצדקה - אוכל, ביגוד וקבורה - נשארים כשהיו.

⁶ רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז ה"ה.

⁷ שו"ע, יו"ד סי' רמט סעי' ב.

⁸ רמב"ם הל' מתנות עניים פ"ט ה"ב; שו"ע סי' רנו סעי' א, ד.

כפי שראינו, הקופה אינה מקיימת את מצוות הצדקה בשלמות. השיעור המינימאלי שדרוש לקיום המצווה בדיעבד הוא כאמור שלישיית השקל בשנה, אבל חז"ל מצפים שניתן צדקה רבה יותר, וכפי שפוסק ה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' רמט סעי' א):

שיעור נתינתה, אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים. ואם אין ידו משגת כל כך, יתן עד חומש נכסיו, מצוה מן המובחר; ואחד מעשרה, מדה בינונית; פחות מכאן, עין רעה. וחומש זה שאמרו, שנה ראשונה מהקרן, מכאן ואילך חומש שהרויח בכל שנה. הגה: ואל יבזבז אדם יותר מחומש, שלא יצטרך לבריות.

ונוסף על שיעור הנתינה, יש גם מצווה לתת את הצדקה בסבר פנים יפות,⁹ לאהוב את המסכנים ולעזור להם גם באמצעים שאינם ממוניים.¹⁰

חינוך לנתינה ולא לקיחה בכפייה

בדומה לשאר מצוות התורה, 'למזהיר ולנזהר שלומים ייתן כמי נהר', כך פוסק ה'שלחן ערוך' (סי' רמט סעי' ה) גם בנוגע למצוות צדקה: 'אם יכול לעשות לאחרים שיתנו, שכרו גדול משכר הנותן'. אם שאיפתנו ליצור חברה מוסרית, אנו רוצים שכמה שיותר חברים בקהילה יעזרו לעניים. ועם זאת, יש לדייק בלשון ה'שלחן ערוך': 'אם יכול לעשות לאחרים שיתנו' ולא 'שיילקח מאחרים'. יש להיזהר ולא להיות 'רובין הוד' דתי. מצוות הצדקה היא מצווה גדולה, אבל היא אינה מצדיקה עשיית עבירות אחרות, וכפי שנאמר במדרש קהלת רבה (פר' ד ד"ה טוב): טוב מלא כף נחת ממלא חפנים עמל ורעות רוח] – טוב מי שהוא עושה צדקה מעוטה משלו ממי שהוא גוזל וחומס ועושק ועושה צדקות גדולות משל אחרים. המדרש ממשיך את מעט הצדקה האישית ל'כף נחת', ואת הצדקה שהושגה בדרכים לא כשרות ל'עמל ורעות רוח'. כלומר, הצדקה שהושגה בדרכים לא כשרות אינה זהב שיש בו סיגים או אליה וקוץ בה, אלא היא 'עמל ורעות רוח': 100% מאמץ מיותר ורוע. צריך להיזהר מאוד מלקיחת כסף בכפייה מן העשירים ללא צידוק מתאים, והעובדה שהכסף יגיע בסופו של דבר לעניים אינה מספקת כדי להצדיק גזל.

על כן, כשם שרבנים מדריכים כל אחד לקנות לעצמו תפילין ולא לסמוך על התפילין שיש בבית הכנסת – וכשם שכולם מדליקים חנוכיות 'מהדרין מן המהדרין', כך ראוי שרבנים ומחנכים ידריכו את העם לקיים בעצמם את מצוות הצדקה 'מהדרין מן המהדרין' ולא להסתמך על ההנהגה, רשות המיסים והביטוח לאומי שיעשו זאת בשבילם בצורה מינימלית בלבד. וכמובן שאין ראוי לנסות לקדם באמצעים פוליטיים השתלטות כוחנית ומוחלטת של המדינה על הדאגה לעניים ולעקור את מצוות הצדקה מן העולם.

⁹ שו"ע שם, סעי' ג.

¹⁰ שו"ע שם, סעי' ה-ו.

